

Türkmenistan'da Nasreddin Hoca Yomakları - Ependi Yomakları-

*The Jokes and Anecdotes Related to Nasreddin Hoca in Turkmenistan
-The Anecdotes of Ependi-*

Tillagözel HOJAHANOVA*

Özet

Doğuda mizah tipleri genellikle mistik ve kuralcı bir vadiye gelişmiştir. Bu mizah, dünyanın faniliği ve anlatılmazlık duygularıyla yüküldür. Komik eserler genellikle zıt tiplerle yaşatılmışlardır. Aslı tipler, ya sefil, ya ahmak ya da deli olarak gösterilen halk filozoflarıdır. Aslında bunlar yaşadıkları dönemlerin sistemlerine karşı çıkan, akıllı hatta entelektüel tiplerdir. Sıfatları da nedim, derviş, hoca veya divane gibi sıfatlardır. Bu sıfatlardan biriyle anılan tipler bilgili, kanunu ve kâideleri doğru yorumlayan, hatta hukuki davalarda amirlere doğru yolu gösteren, kılavuzluk eden insanlardır. Bu yüzden mutlaka bu tiplerin yanında hükümdarlar, tüccarlar ve komutanlar gibi muktedir insanlar bulunur. Harun Resid'in yanında bulunan Behlül Dana (Divanı Behlül), Gazneli Mahmut'un yanında Ebu Nuvas ve Telhek; Timur'un karşısında da Nasreddin Hoca'nın (Ependi) çıkarılması tesadüfi değildir. Türk boyları arasında Azerbaycan'da molla, Özbekistan'da Nasreddin Afandi; Kazakistan'da Koja Nasr, Türkiye'de ve Balkanlar'da Nasreddin Hoca olarak bilinen Ependi genel çizgileriyle birbirlerinden çok az farklı zihniyetleri ve davranışları temsil ederler. Ancak bu farklılık hiç bir zaman fıkranın merkezinde yer alan insan-cemiyet ilişkisinden uzaklaşmaz. Türkmenistan'da Ependi fıkraları idareciyle halk arasında geçer. Halk hiçbir zaman doğrudan doğruya idare edenlere karşı çıkmaz, söyleyeceğini fıkrâ kahramanına söyler. Türkmenistan'da fıkrâ tipleri; a) Türkmen kökenli fıkrâ tipleri, b) Diğer boylarla ortak fıkrâ tipleri olarak iki grupta incelenir. a) Türkmen kökenli fıkrâ tipleri; Türkmenler'de fıkrâ terimi yerine "şorta söz" veya "yomak" terimi kullanılmaktadır. Bu grupta Molla, Keymir Kör, Ataköpek Mergen ve Ata Salih gibi tipler bulunmaktadır. Çağdaş mizah ustası Pıhı Tagan da bu grubun önemli temsilcisidir. b) İkinci grupta ise Nasreddin Hoca (Ependi) ve Aldar Köse yer almaktadır. Üzerinde durmak istediğimiz Ependi'ye ait fıkralardaki anlatım özelliği ile diğer Türk boylarındaki Nasreddin Hocalar'a ait anlatım özellikleri farklıdır. Fıkralar genellikle kısa, yoğun ve vurucu çekirdek bir cümle etrafında gelişen nesirle anlatılan bir türdür. Türkmenistan'da anlatılan ependi fıkraları ve bir olayı hikâyeye eden biraz daha uzun, bir bakıma, tahkiye (anlatı) üslubu ile nakledilir. Ancak sözleri genellikle günümüzde yaratılan ve Ependi'ye mal edilen fıkralarda bu özellik kaybolmaktadır. Türkmenistan'daki Ependi fıkraları (Şorta Sözcükler/Yomaklar) üzerinde yapılan çalışmalar ve önemli görüşlerin anlatılacağı bu makalede örnekler de verilecek ve dünyadaki fıkrâ teorileri ile bazı yorumlar yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkmenistan, Nasreddin Hoca, ependi, yomak

*Mahdukuhi Adındaki Turkmen Devlet Üniversitesi, Daşarı Yurt Dilleri ve Edebiyatı Fakültesi Mugallimi.

Abstract

Humour typologies in the East usually developed in a mystical and strict environment. This humour is heavily under the influence of the transience in the world and the emotions of indescribability. The comic works are usually sustained with the antagonistic types. The main types whom happen to be folk philosophers are represented as either miserable, dumb or crazy people. Actually they are indeed some wise and intellectual people who are against the system of their time. Their title could be "nedim", "derviş", "hoca" or "divane". People who are named with one of those titles above are knowing, interpreting law and facts accurately in a way that they guide and enlighten their superiors in legal cases. Thus, it is common to come across some powerful figures like rulers, merchants or commanders accompanying to these types. Behlül Dana (Divani Behlül) next to Harun Reşid, Ebu Nuvas and Telhek next to Gazneli Mahmut, Nesreddin Hoca (Efendi) against Timur are more than just coincidences. Ependi who is known as "molla" within Turkish societies in Azerbaijan, "Koja Nasr" in Kazakhstan, "Nasreddin Hoca" in Turkey and Balkans represent a type that is not so much different from each other in terms of mentality and behaviour in general. These differences hardly ever move away from the individual-society relationship which is placed at the heart of the folk jokes. The Ependi jokes in Turkmenistan usually occur in between the ruler and the public itself. The public never really object to the ruler directly, but instead they convey their message through Ependi. Joke Types in Turkmenistan are divided into two categories; a) Turkmen oriented joke types, b) The ones that are shared with other societies. a) Turkmen oriented joke types are defined as "yomak" or "şorta söz" in Turkmenistan. Under this category we can include types like "Molla", "Keymir Kor", "Atakopek" and "Ata Salih". The contemporary humour master "Pıhı Tagan" is also a very important representative of this category. b) "Nasreddin Hoca (Ependi)" and "Aldar Kose" are under the second category. The narrative features relating to Ependi that we emphasize here and Nasreddin Hoca that we encounter in other Turkish societies are actually different from each other. Joke is a genre which is composed around a short, striking, core sentence that is elaborated with prose. Folk jokes in Turkmenistan are transmitted with somehow a narrative style about an event that is longer than a story. However; this nature of the jokes disappears in the ones that are created today and ascribed to Ependi. Herein some important works and studies on Ependi jokes (Şorta Sözlere/Yomaklar) in Turkmenistan will be explained by giving examples and interpreting the humour theories in the world.

Keywords: Turkmenistan, Nasreddin Hoca, ependi, yomak

Türkmenistan'da gülme ve mizah üzerine yapılan çalışmalar fıkranın tanımı başta olmak üzere gülme, mizah ve mizah tipleri üzerinde yoğunlaşmış gözükmektedir. Türkmen bilim adamlarının ve araştırmacılarının ortak kanaatlerine göre Türkmen fıkrası tipleri;

a) Türkmen kökenli fıkrası tipleri

b) Diğer Türk boylarıyla ortak olan fıkrası olmak üzere iki grup halinde incelenebilir.

Bilindiği gibi Türkmenlerin zengin sözlü kültürleri ve bu kültürün içinde de destanlar, atasözleri, bilmeceler, fıkralar gibi türler bulunmaktadır. İçinde gülme unsuru bulunan türler için kullanılan yomak şorta söz, değişme, yumor gibi terimler yanında anekdotgüçlü söz terimleri de bu alanın zenginliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu terimlerin tamamındaki ortak unsur mizahi olmalarıdır. Zira Türkmen bilim adamları arasında bu terimlerin anlamları ve kullanımları ile ilgili farklı görüşler de ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bazılarını kısaca belirtmek faydalı olacaktır. A. Kekilov ve M. Köseyev ortaklaşa yazdıkları "Yomaklar ve Değişmeler" adlı

eserlerinde fıkralar hakkında "şorta sözler diyip forma toydacıgesgacıbolup, onun asılı haysıdır bir tesirli yiti vakanı içine alıp gaxşılıklaresasacınsonkı etapta çözülyüendir" [Kekilov, Köseyev 1964: 14] demektedirler.

Y. Nasırlı "Şorta Sözler" adlı eserinde "Yomakdiyilip bir paragraftan ibarat, bir yazgı içinden alınmış, bir ya da birkaç cümleli küçük hikayedir" [Nasırlı 1937: 28].

Aynı yıl meşhur yazarlardan B. Kerbabayev de "Şorta söz, yomak ve değişmeler bu makalalar halkın arasından derlenen ve küçük bentlerden ibaret olan hikayelerdir" [Kerbabayev 1937: 28] demektedir.

Meti Köseyev de fıkrayı (Şorta sözü) (Şorta sözler bölecik sözlemler, küçük hikaye, bentli madde tipiden) [Kekilov, Köseyev 1964: 4] diyerek hemen hemen bütün araştırmacıların fikirlerine iştirak eder.

Türkmen dilinin sözlüğünde de "yumar-bir zadabolanyamanlıksız, güülkülgarayıs, veşilik bilen aydılangüklü sözlerdir [Türkmenistan İ. A. Neşri, Aşgabat, 1962: 69-70] diyerek tarifi biraz daha genişletir. Bütün Türkmenistan'da fıkranın (şorta söz) şu özellikleri hususunda araştırmacılar birleşmiş gözükmetedir.

1. Küçük (kısa) bir hikaye türüdür.
2. Halkın arasından derlenen sözlü bir türdür.
3. Zararsız bir gülmececi.
4. Eğlenceli, tesirli, keskin manalı sözlerdir.
5. Son olarak, önemli bir olayı içine alan, aslının ne olduğu en sonunda anlaşılan bir türdür.

Aslında bu özellikleri barındıran fıkralar ve bu fıkralara konu olan tipler Türkmenistan'da zengin bir edebiyat meydana getirmiştir. Bizim incelememizde söz konusu olan Nasreddin Ependi (Nasreddin Hoca) yukarıda sözünü ettiğimiz Türk boyları ve komşu milletler arasında ortak olan fıkradan en önemlisidir.

Nasreddin Ependi Türkmenler arasında kısaltılarak sadece Ependi olarak bilinmektedir. Orta Asya Türkleri arasında da meşhur olan bu tip, zekası, önezişi, hazır cevaplığı ile insanları düşündürür, nasihat verir, toplumdaki eksiklikleri gösterir bu yüzden değişik cemiyetlerde değişik aksamalar olduğu için değişik coğrafyalarda da değişik Ependi tipleri karşımıza çıkar. O Uygurlar arasında Uygur, Kazaklar arasında Kazak, hatta Tacikler arasında Tacik olur. Ama onun Anadolu Türk'ü olduğu ve Sivrihisar'ın Hortu Köyü'nde doğduğu (1209) ve 1285 yılında Akşehir'de öldüğü, bugün herkes tarafından kabul edilmektedir.

O, ortak zekanın zirvesidir, ortak yaratıcılığın, aklın ve sağduyunun münakaşasız lideridir. Beşerî vasıfları her yönüyle en iyi şekilde aksettirmesi onunu ölümsüz kılmıştır. Bu yüzden Ependi zamana ve mekana sığmaz. Elbette yaşamış bir Nasreddin vardır. Bu özelliği ile o bir ferttir. Ancak fıkrası tipi olan Ependifendî çerçeveye sığmaz, o artık bir tiptir. O halkın gönlünde yaşadığı gibi vardır. Halk onu zaman ve mekanın dışına çıkarmıştır. O hem akli hem vicdani hem de gerçekte meselelere çözüm bulan birisidir. Onun bulunduğu çözüm halkın düşüncesi, tebessümü, insan ve dünya anlayışı ile birleşir. Onun bulunduğu çözüm yolları Türk halkının [bütün Türk boylarının] benimsedikleri kalıplara (formel ifadeler) dönüşmüştür.

Türkmenler arasında Ependi anlatmaları hakkında ilk bilgiler Gh. I. Constantin'in Türkçe konuşan Kafkas ve Orta Asya halkları arasından derlenen fıkraları hakkındaki yazılarında görülmektedir. "Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestotney i Plemen Kavkaza" de (SMDMPK) yayınlanan A. Z. Zaharov'dan derlediği 200 fıkradan 64'ünün yayımlandığını (IX. 1889-1890) haber verir. Yine aynı yazarın Türkmen fıkraları ile ilgili 1935'te "Literaturnaya Gazeta"da bir-

kaç Türkmen fıkrasının yayımlandığını ve Türkmen halk geleneğinin Şair M. Veli Kemine (1770-1840)'nin de aynı güldürü tipi olduğundan söz eder¹.

Türkmenistan'da Ependi üzerinde bilimsel çalışmalar XIX. yüzyıl sonunda başlamıştır. İlk çalışma 1937 yılında M. N. Söyünov "Nasreddin Ependi" isimli kitabıdır. Bu kitapta Türkmenler arasından derlenen 173 fıkrta bulunmaktadır. Önsözde Ependi'nin hayatı anlatılmış kitabın sonunda da değişik ülkelerde Ependi üzerine yapılmış çalışmaların bibliyografyası bulunmaktadır.

1943'de de Y. Nasırlı 1937'de yayımladığı "Şorta Sözlər" kitabından farklı olarak 70 Ependi fıkrası yeniden yayımlamıştır. Bu ilk yayınlar hem halkın hem de bilim adamlarının konuya olan ilgilerini artırmış, 1960'lı yıllardan sonra Ependi üzerine makale ve kitap neşriyatı çoğalmıştır.

1964'te "Türkmenski Yumor" adıyla Ependi fıkralarından 305 adet fıkrta (Rusça olarak) yayımlanmıştır.

1971 yılında Rusça yayımlanan ve Sovyetler Birliği'ndeki değişik 23 halktan derlenmiş 940 fıkrta "Dvatsat Tri Ependi" adıyla Rus dilinde yayımlanır. Bu kitap Oraz Akmemedov tarafından Türkmençe'ye tercüme edilerek 608 sayfalık bir eser halinde 1990 yılında yayımlanır. Bu eser kısa bir süre sonra (1994'te) tekrar basılır.

Ş. Gandimov'un "Ependi, Şorta Sözlər ve Yomaklar" adlı kitabı da bu konuda 339 Ependi fıkrası ihtiva eden önemli bir çalışmadır. Tüm bu çalışmalar Ependi'nin Türkmenler arasında yeniden keşfedilmesini sağlar. Ancak çalışmalar gittikçe genişleyen bir coğrafyada başka Türk lehçeleri (Tatar, Uygur, Çağatay vs.)'nde de yayımlanmıştır. Türk topluluklarından Tatarlar onun fıkralarına hikayet ve latife, Başkurtlar mereke, güleme ve mezek, Azerbaycan Türkleri mezeke ve latife, Özbekler latifa, Kazaklar küldürği, azil, Kırgızlar, takmaza, azil, tamaşa, külörlük gibi terimler kullanmaktadırlar. Son yıllarda Rusça'dan aldıkları anekdot da sık kullanılan bir terim olmuştur. Aynı şekilde Nasreddin'in sıfatı da Azerbaycan'da Molla, Anadolu ve Balkanlar'da Hoca, Özbeklerde Apandi, Kazaklarda Koja şeklindedir. Ancak bu söyleyişler Ependi'nin özelliklerini değiştirmez.

Ependi fıkraları Sovyetler Birliği döneminde bütün bu Türk boylarında yazı dilinde yayımlanmıştır. Bu arada Türkmenistan'da rejimin ideolojisine uygun olarak değiştirilmiş sınıf çatışmaları ve ateizm propagandasına uygun eklemeler veya çıkarmalar yapılmıştır. Türkmenistan'da Ependi fıkralarında, fıkraların temel özelliklerinden olan "kısalık" yerini daha uzun hikayeye etme şekline bırakmıştır. Bunun başlıca sebebi dilin işlenmesinden dolayı ayrıntı ve tasvire fazlaca yer verilmesi olmasıdır.

Doğu ülkelerinde mizah genellikle mistik ve kuralcıdır. Dünyanın faniliği, gerçek mutluluğun öteki dünyada bulunduğu gibi anlatılması zor duygularla yüklüdür. Bu durum Türkmen mizahına da aynen aksetmiştir. Mizahi yaratmalarda hep zıt tipler ön plana çıkarılmıştır. Mizahın aslı tipleri ya sefil ya ahmak ya da deli olarak takdim edilen halk filozoflarıdır. Aslında bu tipler yaşadıkları devirlerin sosyal ve idari hatta dini sistemlerine karşı çıkan, aykırı görünen tiplerdir. Bunlar ya filozof ya da çok akıllı ve entelektüeldirler. Sıfatları da nedim, derviş, hoca veya divane gibi bu özelliklerini aksettiren sıfatlardır. Molla Kemine, Ata Salih, Dellek Memmet gibi... Bu tipler değişik adlarla diğer Türk boylarında da karşımıza çıkarlar. Bekri Mustafa (Anadolu) Divane Behlül (Ortak tip) vb. gibi.

¹ Bk. Benzing, T., II. Cilt, s. 728-729'da da bu fıkraların Türkiye'de halk ağzında dolaşan fıkralarla aynı olduğunu belirtir.

Nasreddin Ependi fıkralarında fıkranın yapısının değiştirilmesi, kahramanların ve olayların, mekanın ve zamanın dışına çıkarılması yani şorta sözlerde anakronizm (zaman ve mekan uyumsuzluğu) sık rastlanan bir durumdur. Bunda Sovyet ideolojisinin özellikle de ateizm propagandasının rolü büyüktür. Sevimli, bilge ve saf bir insan olan Ependi bu tip fıkralarda bir partizan propagandisti, hatta bir hırsız haline getirilmiştir. Mesela:

Kıtlık yıllarında zengin komşusundan yardım isteyen Hoca, yardımı alamayınca, komşusunun keçilerinden birini çalar. Ailesi ile keçiyi yerken zengin komşusuna yakalanır. Zengin komşu Ependi'ye "Öbür dünyada bu keçi gelip beni Ependi çaldı diyecek ve Allah seni cehenneme atacak" deyince, ependi, "Eğer keçi böyle söylerse onu tutar sürünün içine katarım, böylece hem senden, hem keçiden hem de Allah'tan kurtulurum" dediği fıkra tipik bir Ateizm propagandasıdır.

Türkmenistan'da, Sovyet döneminde, bütün fakirler iyi ve dürüst, zenginler kötü ve hırsız sınıfına sokulmuştur. Bu tür şorta sözler daha çok Tataristan'da basılan kitaplardan Türkmence'ye aktarılan fıkralarda görülmektedir. Ependi'nin fıkralarının büyük çoğunluğu dar- açık mekanlarda yaşayan insanlarla ilgilidir. Küçük bir kasaba, köy veya yayla muhiti bu şorta sözlerinin en çok kullandığı mekan olarak görülür. Hoca ile köylüler hatta tabii olaylar iç içedir. Mesela "Ependi Yel Satyar" şorta sözünde olaylar şöyle anlatılır:

Ependi Yel Satıyor

Hoca (Ependi) bir köye imam olur. Ramazan gelir. Köylüler anlaşarak ekinlerin verimsiz olduğunu bahane ederek Hoca'ya fitre vermemeyi kararlaştırırlar. Hoca çok öfkelenir ve harmanların savrulma zamanı:

- Böyle yaparsanız ben de size yel vermem. Çeçlerinizi nasıl savuracaksınız görelim der.

Harman yerinin poyraz tarafındaki yamaca büyük bir hasır gerer. Hoca'nın şansından o gün akşama kadar yel esmez. Gökyüzü bembeyaz bulutlarla kaplıdır. Çiftçiler telaşlanırlar. Onlardan biri:

- Ben Hoca'ya geçen senekine göre iki kat fazla fitre vereceğim der. Bunun üzerine Hoca hasırda küçük bir delik açar. Çiftçi kendi çeçine ulaşınca rüzgar esmeye başlar. Sevinerek tınazını savuran çiftçi buğdayını arabasına yükleyip evine doğru götürür. Bunu gören komşuları harman yerine doğru koşmaya başlarlar. Bakarlar ki rüzgar esmiyor ve yaprak kımıldamıyor. Çiftçiler:

- Böyle boşuna koşturmayalım, doğru Hoca'nın yanına gidelim, ne gerekiyorsa verelim de biraz yel isteyelim derler. Hoca'ya gelip fitresini fazlasıyla ödeyeceklerini söyleyerek yel satın almak isterler.

- İhmal etmeyin! Ahd edip söz verdikten sonra sözünüzden dönmeyin. Allah sizin buğdayınızı yer ile yeksan ettikten sonra boş elle bana gelmeyin diye nasihat eder [Özkan 1999: 28].

Çiftçiler buğday vereceklerine dair yemin ederler. Hoca hasırın yanına gider her harmana bir delik açar. Herkes harmanına koşar, rüzgar esmeye başlar. Çiftçiler tınazlarını savurarak bol ürün alırlar. Hoca'ya da vadettikleri buğdayı verirler. Böylece hoca yıllık zahiresini alır. Topladığı buğdayları arabasına yükleyip köyüne doğru yola koyulur. Köylüler de Kuyular -orijinali kerizler- çeşmesinin başında dua ederek vedalaşırlar.

- Şunu iyi bilin ki "Allah el ile alamadığını yel ile alır" derler sözü o köyde hala yelin sattığı rivayeti olarak anlatılır.

Sonuç

Bu şorta söz tipik bir Türkmen şorta sözüne misaldir. Önce yapı bakımından hikaye şeklinde ve uzundur. Ayrıca Hocayı kutsallaştırmakta, onun işareti ile rüzgar esmekte, köylüler onun kutsiyetine inanmaktadırlar. Ayrıca bütün doğulu milletlerde görülen kutsallık ifade etme hikayenin sonunda atasözü niteliğinde özetlenmektedir.

Sonuç olarak Nasreddin Hoca fıkralarının yayıldığı bütün coğrafyalarda derlenmesi ve bu ortak değerlerin buralarda bilimsel olarak incelenmesi bize ortak kültürümüz için zengin bir payda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- 📖 CONSTANTIN Gh. I, SMOMPK, IX. 1989-1890 Tiflis.
- 📖 CONSTANTIN Gh. I, SMOMPK [1935]. *Literaturnaya Gazeta*.
- 📖 HALMUHAMMEDOV Ş. [1977]. *Türkmen Halk Yumorunun ve Satirasının Canlı Özboluşluğu*, Aşgabat.
- 📖 HARİTANOV M. S. [1986]. *Dvatsat Çetire Nasreddina*, Moskova.
- 📖 KEKİLOV A.-M. KÖSEYEV [1964]. *Yomaklar ve Değişmeler*, Aşgabat: Türkmenneşir.
- 📖 KEKİLOV A. [1961]. *Yomak Hem Değişme*, Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- 📖 KÖSEYEV M.-HAMZAYEV M. U. [1962]. *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat: Türkmenistan IA. Neşriyatı.
- 📖 KERBAYEV B. [1937]. *Capbakların Hesiyetleri*, Aşgabat.
- 📖 ÖZKAN İSA [1999]. *Nasreddin Ependi*, Ankara.
- 📖 SÖYÜNOV M. N. [1937]. *Nasreddin Ependi*, Aşgabat.
- 📖 TÜRKMEN Fikret [1985]. "Nasreddin Hoca Fıkralarının Yayılma Sahaları", *E.Ü. TDAE. Dergisi III*, İzmir,
- 📖 TÜRKMEN Fikret [1996]. "Doğu ve Batı Dünyasında Mizah Anlayışı", 39. PİAC, Szeget-Macaristan, 16-21, 6/1996.
- 📖 NASIRLI Y. [1937]. *Şorta Sözcükler*. Aşgabat: Türkmenneşir.